

Körösközi iskolák a XVI. században

A körösközi iskolázás gyökerei mélyebbre nyúlnak a reformációnál. *Scherer Gyula város történetét* tárgyaló műve I. kötetében már a XVI. században feltételez egy olyan városi iskolát, amelyben nemcsak a vallástant, az egyházi éneket és a latin nyelvet tanították, hanem a „kézművesek-iparosok” számára nélkülözhetetlen írást, olvasást, számolást is. Elképzeléseit arra alapozta, hogy a plébániák mellett olyan iskolák is létesültek, ahol a kolostori nevelés egyoldalúan vallásos jellegén túl a világi pályán elhelyezkedni akaró fiatalok számára egyéb hasznos alapismeretet is tanítottak. *Implom József Gyula város története szemelvényekben I.* (1313—1695) c. művében *Scherernél* óvatosabban fogalmazott már. Mindössze a gyulai vár eleste előtti fél évszázadra: a ferences kolostor fénykorára figyelmeztet, okkal állapítva meg, hogy ekkor „a gyulai iskolák messze földön híresek voltak”. Arra vonatkozóan, hogy a mai Békés megye területén lévő monostorokban, pl. a nagy hírű Vésztő-mágori (nemzetségi) Csolt-monostorban folyt-e valamilyen világi jellegű oktatás, sem *Bunyitay Vince* műve (A váradi püspökség története I—III), sem *T. Juhász Irén—Kristó Gyula: Vésztő a középkorban* c. tanulmánya (megjelent 1973-ban a *Vésztő története* c. monográfiában) nem ad pontos választ. A váradi püspökség történetéből csak annyit tudunk meg, hogy a kolostorokban általában reggel nyelvtan, déltájban szónoklat és gondolkodástan, délután pedig a latin nyelv jobb kiejtésének elsajátítása végett a szavalás volt a tantárgy. Éneketzenét csak az ünnepeket megelőző napon tanítottak. *Scherer* a Benedek-rendi kolostorok életrendjének ismeretében úgy véli, hogy Gyulán a ferencesek előtt letelepedett bencések „aszkéta gyakorlatok és a tudományok művelése mellett irtották az erdőt, szárították a vizeket, gyümölcsfákat ültettek s így a mezőgazdasági kultúrának is terjesztői voltak.”

Implom a ferences iskola dicséretét a *Corvin*, majd a *Szapolyai* család szolgálatában álló *Szerémi Györgynek* és a reformáció egyik legmarkánsabb egyéniségének: a „tudósnak, költőnek egyaránt kiváló” *Szegedi Kis Istvánnak* gyulai iskolázására alapozta. Ezt *Szerémi* esetében a XVI. század első évtizedére, *Szegedi Kist* illetően pedig 1525-re tette.

Sajátos egyéniség volt mindkettő. *Szerémi*, ez a nehezen olvasható, hanyag írású, gyöngye latin tudású történetíró például sok gondot okozott a maga hi-

hetetlen karrierével a középkori történelem nagy kutatóinak. *Bunyitay* szerint „szinte megfoghatatlan, hogy még a legelemibb nyelvtani szabályokat se kövesse írásban az, aki — mint György áldozár — teljes életét főpapok, királyok udvarában tölté, s emlékirata szerkesztése előtt a bécsi egyetem előadásait is hallgatta”. *Fraknoi* emiatt nem is hitt abban, hogy a királyi udvarban nevelőként dolgozhatott. *Marczali* egyenesen a „legbarbárabb latinságúnak” tartotta „*Magyarország romlásáról*” írt történeti művét. Ijesztő grammatikai hibáit, a magyar nyelvtani rendszerhez és mondat szerkesztési szabályokhoz szolgáiban alkalmazkodó népi latinságát az irodalomtörténész *Horváth János* is súlyos kritikával illette, s a tévesen alkalmazott nyelvi tények, kifejezések garmadájával igazolta tudóstársai elmarasztaló ítéletét „*A reformáció jegyében*” című hézagpótló munkájában. A tudósok megállapításával felesleges és hiába való lenne perbe szállni. Minden szavuk igaz. Igaz azonban az is, hogy a kor jó humanista latinsággal író, nagy tekintélyű történetíróival: *Brodarics Istvánnal*, *Verancsics Antallal*, *Istvánffy Miklóssal*, *Szamosközy Istvánnal* és *Forgách Ferencsel* szemben az ő pletykaízü, szenvedélyesen elfogult, mindenkiben „gonoszsgot szimatoló”, torz értesületekre építő, víziókban, babonákban, látomásokban gazdag történeti műve tárja — mindezek ellenére — a leghűbb, leghitelesebb képet elénk a XVI. század első felének feudális anarchiájáról, a bomló ország elképesztő társadalmi viszonyairól. „Élmény, néphit és valóság” keveredik történetében. Kora minden lényeges eseményéhez van hozzáfűzni valója. Hol a személyes jelenlét, hol a hiszékeny, jól értesült ember szavával ismertette őket. Így aztán még saját urát: *Szapolyai Jánost* is elítélte *Dózsa György* félrevezetéséért és brutális kivégzéséért.

Gyuláról többször is megemlékezett krónikájában. Nemcsak *Corvin Kristóf*, *Erzsébet* és anyjuk: *Frangepán Beatrix* haláláról és temetéséről számolt be, (utóbbi kettőn diáktársaival ő is zsoltárokat énekelt), hanem — mint a kíséret tagja — *János király* 1533-ban tett 3 napos gyulai útjáról is, amikor *Czibak Imre* — csalárságot sejtven a látogatás mögött — nem eresztette be a királyt a várba, hanem csak a „parokusnál” rendelt szállást neki. De szólott a Gyula várában lakó *Szerecsen* (Fekete) *György* pribék törbe csalásáról és *Izabella* királyné 1541-es gyulai tartózkodásáról is. Ekkor temettette el két úrhölgyét a Lippára költöző királyné, kik a pestis áldozatai lettek.

Korunk joggal tartja fontosnak és érdeklődésre számot tartó írásnak *Szerémi* osztálykorlátokat nem ismerő, mondaízü történeti művét. Plebejusán népi állásfoglalásaiból a XVI. század közhiedelmét, népi gondolkodásmódját, urakkal szembeni vélekedését ismerheti meg. Olvasmányosabb jóval a már említett tudós történetírók emlékiratainál, erőteljesebben vall szerzőjének sajátos szubjektívizmusával és énközpontúságával a nép és a haza iránti szeretet erejéről és szépségéről. Megkérdőjelezhető tudományos színvonalától és gyenge latinságától függetlenül is az emberi egyéniség felszabadulását és a társadalmi haladást elősegítő humanizmus értékes termékét tiszteljük benne. Olyan em-

ber munkája, aki iskolai tanulmányai és nagy személyes sikerei ellenére is hű maradt a néphez. Megőrizte plebejus kötődését és népi látását.

A kiváló hittudós és zsoltárszerző *Szegedi Kis István* protestáns hitre térése előtt 20 évesen volt tanulója a gyulai városi iskolának. Később — buzgalma és rátermettsége elismeréseként — a „kisebb gyermekek tanítója” lett. Szerethette a várost, s úgy tűnik, az is őt, hiszen 1545-ben újra itt találjuk, mármint a luteránussá lett Gyula lelkészét és iskolamesterét. Közben megjárta Krakkót és Wittenberg egyetemét, ahonnan mint a *megigazult* hit papja, doktori címmel tért haza. A protestáns egyháztörténet úgy tartja számon, mint *Melanchton* legkiválóbb magyar tanítványát.

Zaklatott peregrinus sorsra kárhoztatta az élet. Alig több mint negyedszázad alatt tizenkét község parókiáján fordult meg. Mennie, menekülnie kellett állandóan üldözői: a törökök és a katolikusok elől, annak ellenére, hogy maga volt a megtestesült szeretet. Következetes patriotizmusa, a felismert igazság melletti bátor kiállása azonban minduntalan bajba sodorta. Többnyire a hódoltsági területen működött, egyszerre ellátva a papi és az iskolamesteri hivatás feladatait. Mint költő, a zsoltár- és a jeremiádköltészetben alkotott maradandót. Az egyéni érzés közösségi erejűvé vált lantján; verseiben csodálatos egységet alkotott a nemzetivel a vallásos érzés: a „magyar siralom” és az Istenbe vetett hit. Erős patriótásága minduntalan áttörte a vallásos költészet biblikus motívumkincsét. Hazafias érzéseinek nem tudott határt szabni, nem tudott parancsolni a versíró-versszerkesztő fegyelem. Nem kis dolog ez, amikor az énekszerzés szinte hivatalos kötelessége volt a prédikátoroknak, s ennek eredményeként jóval nagyobb jelentőséget kapott a zsoltárokban a tudomány, a hitelemzés, az egzegézis, mint a költői ihlet. Az ő énekeiben a magyar nép sóhaja, a három részre szakadt ország állapotán való aggodás és kesergés jelentette a vezérdallamot. Más szóval: a parttalanul áradó honfibanat.

Jeremiádját: „*A magyaroknak siralmas éneke a tatár rablásairól*”-t, amelyet ma többen elsősorban *Klaniczay Tibor—Horváth János* szerint *nem elégséges indokkal* — *Szegedi Gergely* művének tartanak (az akrosztikonból csak *Szegedi* olvasható ki), különösen erős patriotizmus és példamutató népszerűtet jellemzi. Fokozatosan mélyülő-súlyosodó képeiből az ellenség iránti gyűlölet tüze árad. Komor hangulat, a tehetetlenség érzésének tompa fájdalma, kízó vigasztalhatatlanság, keserű panasz és féltő aggodás lép szoros egységre itt, és tör utat a szívhez. Igazi költő tudatja benne reális hangvétellel, fejlett megjelenítő készséggel a kor még kellően ki nem munkált nyelvén nehéz gondjait. Tömör stílussal, egyszerű, mégis egyéni ízlést láttató költői eszközökkel előadott mondandója döbbenetes hatást kelt. A szerző — bármelyikük volt is — elementáris erővel tudat a Gyula vára ellen irányuló, 1566-os török hadjáratot támogató, portyázó tatár sereg Tokaj környéki kegyetlenségéről, a rabságba hurcolt férfiak, nők, gyermekek tragikus kiszolgáltatottságáról, szármalmas sorsáról. Például így:

Gyenge, szép szüzeket rontanak és vesztenek,
Nagy-sokezer szüzet ők megszöplősítenek,
Ki miatt szegények, nagy szégyenletekben,
Nagy-hirtelen meghalnak.

Ruhájokat rólok éktelenül levonják,
Az szegény rabokat mezítelenül hagyják,
Mint egy sereg csordát, az tatár-ostorral
Előttök hajdolgálják.

Vagy:

Nagy-sírván anyjoknak az gyermekek kiáltnak:
„Adnál vizet innom, édesanyám!” — azt mondják:
Ő édesanyjoknak csaknem hasad szívek,
Hogy csak azt sem adhatják.

Nagy-undok étellel szegény rabokat tartják,
Az lóhúst fővetlen őeleikbe hányják,
Az csikók vérével, kacolák tejével
Szegényeket itatják.

Majd pedig:

Nehézkes asszonyok, kik köztök szülnek vala,
Gyermek lábát fogván az Tiszába vetik vala,
Kőszívnek mondhatjuk, kinek szíve rajta
Nem keseredik vala.

Szégyeljük mondani: menyeken, leányokon,
És gyermekeken, szép asszonyi állatokon,
Az minemő szeplők ő rajtok lettenek, —
Kíért, isten, verd torkon!

Érthető, ha nem tud megnyugodni a lélek ilyen és ennyi embertelenség látán. Pöröl is a költő egy pillanatig istenével, szinte felelősségre vonja:

Mit téssz, uram-isten, fiadnak életével,
Házastársainknak megfertezett testivel;
Ha nem marad együtt az istennek lelke
Az fertezett lélekkel,

hogy aztán lázongó lelkét lecsendesítve, vigaszt keressen a tehetetlen porszem-
ember kiszolgáltatottságának és gyengeségének tudatában, isteni próbának
fogván fel a sok kint és megpróbáltatást:

Sárok vagyunk, uram, veled nem pörölhetünk,
Te szolgálád lévén csak fejet kell hajtanunk,
Keseredett szüüből az mit mostan szólunk,
Megbocsássad minékünk.

Sajátos módon mégsem ezzel a felemelő, imádságos érzéssel és gondolattal
zárul a vers. Az elnyomók igája alatt nyögő, pusztuló nép és haza sorsáért aggó-
dó sebzett lelkű költőnek nem ad megnyugvást a hit. Isten könyörülő szerete-
tének szerteáradását és gyors közbelépését sietteti, sürgeti a pogány török elle-
nében a kereszténység védőbástyája: Magyarország védelmére. Ezt sugallja a
lezáró versszak kettős irányzatú mondanivalója, s annak vitázó, profán hang-
vétele:

Az kegyetlen nemzet lám el akar fogyasztni,
Oly sebes haragját azért kezdi mutatni:
Ideje léssen már néked is, úristen
Mirajtunk könyörűlni.

A gyulai lutheránus iskola sikeresen folytatta elődjének, a ferencesek jóhírű
tanodájának elismert tevékenységét. Messze földről felkeresték. Még Abaújból
is, például a Massayak támogatását élvező *Szikszai Fabricius* testvérek: *Balázs*
és *Demeter*. Az irodalomtörténészek körében gyakran találkozhatunk olyan né-
zettel, hogy a két név, tudniillik a Balázs és a Demeter egy személyt takar.
Minthogy azonban *Balázs* (Vazul) *Mágocty*, *Demeter* pedig *Kerecsényi* ösztön-
díjával más-más időpontban járt Wittenbergában, továbbá mert külföldi út-
járól hazatérve, Balázs 1561-ben már sárospataki professzorként részt vett a
tarcali zsinaton, míg testvére mint gyulai luteránus tanító ekkor írta első
Kerecsényit dicsőítő versét, amellyel a várkapitány ünnepélyes beiktatását
köszöntötte, és csak ez után ment ki a protestantizmus központjába — felte-

hetően versével érdemelvén ki Kerecsényi anyagi támogatását — ezt a teóriát el kell vetnünk. Mellettünk szól az is, hogy *Szikszai Fabricius Demeter* közvetlenül hazaérkezése előtt, 1563-ban Wittenbergből újabb latin nyelvű dicsimnusszal köszöntötte urát. Ebben szeretettel gondolt vissza a „dús és jeles” Gyula szorgalmas népére, mely széles körben űzi a kereskedelmet. Felvillan előtte a „kettős Körös övezte” város szépsége, az áldott szőlőhalmok, a gyönyörű virágoskertek, az ízlésesen épített templomok, a nemesi paloták látványa, mindenekelőtt pedig a vitéz kapitány és az áldozatkész *Massay Imre* alakja. A *Rácz Károly* szerkesztette: *A zarándi egyházmegye történetében* (megjelent 1880-ban a megyénkből Aradra áttelepült *Réthy-nyomdában*) fellelhető magyar fordításból ilyen kép tárul elénk a várról, a környék természetes biztonságot adó lehetőségeiről és a két patrónusról:

... tudományom s jó erkölcsömnek Mecénásit
Legfőbb mérvben a vár bírja erődei közt.
Már ötször fordult meg az év, a mikor Gyula engem
Tápláló kebelén ápola és nevele.
S gyermekek elméjét s szívét képezve, nyerém meg
A tudós tanoda tiszteletét s jogait.
Jól van! mert hogy külföldet módom vala látni,
Annak most teljesb mérveit érzi erőm,
Mert elküldte a dús Gyula engem az Albisi révhez,
S bőkezű és nyájas volt tanulásom iránt,
Mig könnyű szekerén kétszer fordula az év meg,
És a harmadik év két hava is tovaszállt!
És teneked *Kerecsény László!* most tiszteletedre, —
A kit a fegyver övedz; zengnek a lant-idegek!
Mint föld súlya: aként bétölti királyi erődjét —
Nagyságos czimed, — ő Gyula várnak, imé!
Már nagy tisztesség készül néked, fejedelmi
Férfiu! s bétölti Északot s Ármániát.
Ifjaidat te magad kormányozod a tiszta tanokban,
A te segélyed után nyerhetik a tudományt.
Ésszel munkálsz és fegyverrel vívsz a hazáért,
És a török véres fővel iramlik odább!
Zeng neked is szép hirü *nemesség!* mert tudományom
Legfőbb oszlopa vagy! — háladal, üdv, s köszönet!
A kit erényekkel díszít a jeles Gyula, a nép
Nagy tömegével mind, Krisztus! ezek tied.
Tégedet illet előbb dicséret *Massay Imre!*
Kinn a dicsőség nagy fénye körülsugárol,

Mert rég méltó vagy te *azon versekre*, miket bár
 Én nem elég csínnal néked írék *ezelőtt*.
 S most méltatlannak ne tekintsd a feléd röpülő dalt,
 Tisztultabb irály jelzi ez elmeművet.
 A te csinos palotáid Váradot is diszesítik,
 Melyet is árával kétfelé metsz a Körözs.
 Ámde tudós módon leírom néked a mi Gyulánkat,
 Minthogy sok helynél ismeretesb ez a föld.
 Ugy vélem, hogy ez a magyar *Alföld* legközepén áll,
 S mint a híres Buda, néz sík mezeidre alá.
 Mert hisz aranyszínű fővenyet ver a két Körözs árja
 Ott, s a város két oldalait köríti.
 Sőt e városnak jól épült vára hatalmasb,
 Mit csak megfeszített szorgalom építé fel.
 Ezt a vitéz Gyula építé vala, hajdan a síkon,
 Egyike a szittyák hősi vezéreinek.
 Itt Ceres és Bachus is dús, bő adományait osztja,
 Semmi hiányt nem lát étel-italban a test.
 Mert mit a báróság s vad Mokra hegyalja teremhet,
 Teljes bővében mind Gyula kapja meg azt.
 A sík föld is az ő termését gazdagon adja
 Jó művelés által bőven ereszt a kepe.
 Ám van elég járhatlan hely, hol biztos az ember,
 S két ellenszomszéd közt, veszedelmes az út,
 Mert észak felé mind magyar atyjafiára tekinthet,
 Kiknek hűsége nyújt nekik új örömet.
 Délen agyarkodik a bősziült tar, vallva kudarczot,
 Kóbor terveinek kézre nem áll ez a hely,
 Mert e helyen nem olyan szellő leng! itt a vitézség
 Lángol a keblekben s honszerelem tüze ég.
 Van természettől s mesterséggel sok erőssé
 Tett hely, mely bizton védi a harcziakat,
 Mert a széles síkokon át vont kőfalak, árkok,
 S örvényző vizek a város erődei, mind.

Sajnos, *Szikszai Fabricius Demeter* életére vonatkozóan nincsenek további adataink. Azt sem tudjuk, vajon követte-e testvérét, a szótárkészítő *Balázst* Sárospatak vidékére, vagy esetleg Gyulán várta be a végső pusztulást. Latin nyelvű verse az első olyan költői alkotás, amely részletesebb képet ad, — talán kissé eszményítettet is — a XVI. századi városról és várról. Ezért érezzük szükségesnek, hogy ennyit idézzünk belőle.

A gyulai iskolához kötődik a nem mindennapi sorsot megélt dombegyházi születésű *Balsarati Vitus János* gyermekkora is. Feltehetően ő volt az iskola legtehetségesebb tanulója. Édesatyja *Vitus Lukács* a *Jaksits* család nagylaki várkastélyának egykori kapitánya, egy dombegyházi rokon látogatásakor esett feleségével a portyázó törökök fogságába. Őt — a 3 hónapos gyermeket — a felgyújtott égő házból bölcsőstől együtt egy török mentette ki, meghallván keserves sírását. Majd 3 nappal később, a törökök elvonulása után *Fodor Ferenc* talált rá, és vette magához, felismervén benne unokaöccsét. Felfogadott dajkája lakóhelyének (Balsarát, Bassarág) a nevét aztán élete végéig előnévként használta. Nevelésének anyagi gondját a vár tulajdonosnője: *Jaksits Péterné* (Anna) vállalta magára. Ő adta előbb a jó hírű gyulai, majd később az erdődi, a nagybányai és a sárospataki iskolába, hogy az említett helyeken a kiváló iskolamester *Kopácsy István* keze alatt nevelődjék.

Lánya anyagi támogatásával aztán Wittenbergbe is kijutott, ahol bölcsész-doktori címet nyerve, annyira kivívta *Melanchton* elismerését, hogy az — látva a természettudományok iránt megnyilvánuló bugzó érdeklődését — meghalt úrnője helyett más patrónust keresett neki, hogy orvossá képezhesse magát. Így jutott ki Bolognába és Padovába, ahol 4 évi tanulmány után olyan híre tett szert, hogy protestáns létére 6 hónapig még *IV. Pál pápa* udvarában is alkalmazták. 1560-ban hívta haza patrónusa: *Perényi Gábor*.

Leghíresebb művét sokáig őrizte a sárospataki könyvtár kéziratára. Kár, hogy elveszett. „*A magyar Chirurgia, azaz a seb gyógyításainak mesterségeiről írt négy könyvek*” eltűnése ugyanis szinte pótolhatatlan veszteség mind a betegségek korabeli diagnosztizálása, mind a gyógymódok leírása szempontjából. Sok mindent tisztázhatna számunkra a XVI. század sajátos gondolkodásmódjára, népi szokásrendszerére vonatkozóan, hiszen ekkor a sötét babonák sűrű köde vette körül az állat- és növényvilágot. Az élettan megmosolyogtató tudománytalan megállapítások tömkelege volt. A férgeket, a rovarlárvákat sőt még az angolnát is — *Arisztotelesz* nyomán — az iszapból, a méheket — *Vergilius* elképzelései szerint — a döghúsból származtatták. *Ovidius* nézeteit akceptálták, amikor a békát iszapból, az apró állatocskákat a szétázó testekből eredeztették. Ezek a tévtanok a köznép körében elterjedt egyéb babonákkal együtt annyira befészkeltek magukat a tudatba, hogy még 1675-ben is megjelenhetett olyan tudományos fejtegetés (a *Bochartusé*), amely szerint a dolgozó méh a tulok húsból, a hím a lóhúsból, a lódarázs az öszvérhúsból, az apró darázs a szamárhúsból származik. De ezekhez hasonló tudománytalan megállapításokat le lehetünk *Apáczai Csere* nagy tudományos értéket képviselő *Magyar Enciklopédiájának* biológiai fejezetében is.

A boszorkányperek, babonás hiedelmek, sajátos gyógyítási módok, rontások, szemverések, kuruzslások, ördögi kísértések világában *Balsarati Vitus* könyve kiváló tudománytörténeti alapot adhatna annak a reális értékeléséhez, milyen

szintet képviselt a *Vesalius* tevékenysége révén (őt is hallgatta Olaszországban) új lendületet kapott orvostudomány.

Mindössze 46 évet élt. Emlékbeszédet sógora: *Szikszai Fabricius Balázs* mondott felette; *Beregszászi Péter* pedig görög és latin nyelvű gyönyörű epitafiumban siratta el a pataki főiskola kiváló professzorát. A 4 sorral hosszabb s mondanivalójában is más görög sírverset *Weszprémi István* orvosi életrajzokat rögzítő hézagpótló művének 1960-as új kiadása számára *Kövári Aladár* fordította le. Mi a klasszikus motívumokkal (Apollon, Paeon = gyógyító isten, Pieridák = múzsák, fönix stb.) felékesített latin nyelvű sírversét közöljük *Tóth István* fordításában. Ezt a *Balsarátit* messzemenően tisztelő *Bod Péter Magyar Athenásának* 1982-es kiadásához készítette:

Mint gyönyörű fa — amelynek még be nem ért a gyümölcse —
Északi szélvésztlől mély szakadékba zuhan,
S széttöredezve, az ágaival beborítja gyümölcsét,
Mely lent szertegurult, s porba hever teteje;
Éppenúgy Vitus is túlzottan időnek előtte
Hunyt el Apollónak hírneves éke gyanánt.
Ó, a hanyatló országnak be hatalmas a veszte,
És a szegény község mennyire romlik ezért.
Pieridák kara gyászold, rendre zokogjatok érte,
Múzsák, s Pannoniánk sírd ki sebesre szemed.
Fáj, hogy a Fönix már nem létezik, és a halottat
Nem támasztja fel az. Mert madarad lebukott.
Fönixed nemrég a nemes dicséreték érték,
S ám az öledből már vitte irigyen a sors.
Balsorsodban nem kapnál te vigaszt a bajodra,
Elnyomod így a vigaszt, míg a kemény iga nyom,
Hogy ne legyen, ki Paeon segedelmével nyavalyánkat
S rettenetes nyomorunk elvegye jóakarón.
Mít se segíthet az emberi kéz már, büszke magyar nép,
Bízd igaz Istenre elhagyatott bajaid.

Balsarátit Vitus tudományok iránti széleskörű érdeklődésének megalapozásában — akár *Szegedi Kis István* és a két *Szikszai Fabricius* esetében — a gyulai iskola komoly alapozó szerepet játszott. Megyénk neves történetírói: *Haán Lajos*, *Karácsonyi János*, *Scherer Ferenc* — rajtuk kívül még körülbelül 20 olyan Krakkóban és Wittenbergben végzett tanuló nevét említik műveikben, akik kizárólag nevük alapján vidékünkéről származhattak, vagy itt tevékeny-

kedtek. Jórészüik, mint a verselgető *Valkai Kelemen*, feltehetően a gyulai iskola diákja volt.

A gyulai luteránus tanoda mellett Békésen is szerveződött még egy középfo-kú iskola *Szegedi Kis* buzgólkodása révén. *Szegedi* nagyszerű érzékkel ismerte fel, hogy Békés mind földrajzi, mind közigazgatási szempontból jelentősebb annál, semhogy egyszerű alapfokú iskolával beérhesse. Sokaktól követelt ma-gasabb kultúráltságot itt az élet. Gyula mellett ugyanis Békés volt a környék legfontosabb vízi átkelő helye, a helységet a Mezőtúr — Gyoma — Gyula felé vezető közút egyik legfontosabb állomásának tartották, várkastélya, sánca, mint a gyulai vár elővédje, sokáig biztosított egy elég tekintélyes területnek védelmet és biztonságérzést. Emellett közigazgatási központ volt, sőt egyházi téren is megkülönböztetett rang illette meg: predikátorai közvetlen kapcsola-tot tartottak fenn a tiszántúli reformáció központjával, Debrecennel. Mind-ezekből kifolyóan jelentősége jóval felülmúlta a vele azonos nagyságrendű alföldi településeket.

Ha figyelembe vesszük a portyázó török seregek gyakori betörését és a vár-urak felekezeti hovatartozásától függő anyagi támogatás mértékét és bizony-talanságát, meg kell elégednünk az iskola viszonylag mérsékelt jelentőségével. Hazánkban — ahogy *Fraknoi Vilmos* állítja — a Mohács utáni első félévszázad-ban 125 protestáns, 9 unitárius és 34 katolikus — összesen tehát 168 közép-szintű iskola működött. A protestáns jellegűek szerkezeti—szervezeti felépí-tésüket tekintve, a német példákat követték. A mieink minden kétséget kizá-róan a Wittenbergét, vagyis *Melanchton* és az általa 1528-ban kiadott *Visita-tionsbüchlein* tézisei szerint működtek. A kálvini és a zwingliánus ún. sakramen-tárius irányzat csak a gyulai vár elfoglalása táján kezdett ismertté válni ha-zánkban. Az addig szervezett iskolák szellemi apja *Melanchton* volt. Sárospa-takon is, Debrecenben is (feltehetően ennek volt filiája a békési iskola) az ő irányelvei szerint neveltek. A latinhoz *Melanchton* grammatikáját, *Priscianus* és *Donatus* műveit, illetve *Heyden Sebald Formulae puerilium colloquiorum*át, a számtanhoz *Frisius Arithmetica*ját használták, míg a dialektikát, a retorikát és a logikát *Melanchton* tankönyvéből tanulták.

Mint látható, a melanchtoni iskola sem adott tág teret a reáliák tanításának. Meghagyta tanítási nyelvnek a latint; „a nemzeti” nyelvek még nem voltak alkalmasak a tudományos igazságok megfogalmazására. Szókészletük fejletlen lévén, képtelenek voltak azonos értékű szavakkal és kifejezésekkel helyettesí-teni a latin nyelvű terminus technikusokat. Tény azonban, hogy a megrefor-mált iskola megelégedett alacsonyabb színvonalú latin nyelvtudással is, — így volt ez már korábban a ferenceseknél is; *Szerémi* példája ezt igazolja —, sőt ezt egy *Szegedi Kis*nek és *Sztárai Mihálynak* tulajdonított egyházi jogszabály (kánon) is megerősítette. Ez mindössze azt követelte a paptól, hogy „erkölcsé-ben jó legyen, tudja a magyar írást, értse a kereszténységnek fundamentumát, olvassa a magyar bibliát”. Ez esetben „bátorságosan felszentelhetik”, ezt kí-

vánja az egyházépítés nagy munkája. Itt nincs szó a latinról, mint alapvető fontosságú nyelvi-tudományos követelményről. Ha pedig ennyit vártak a paptól, akkor az iskolamesterrel szemben sem lehetett szigorúbb követelményszintet felállítani.

Bátran leszögezhetjük azt is, hogy vidékünkön — máshol sem — még az alsó fokú oktatás sem tudott gondolkodást meghatározó tényezővé válni. Annak ellenére, hogy *Luther* világosan megmondta: az iskolák máresak azért is szükségesek, mert az igaz kereszténység, de a gyakorlati élet, sőt az istennek tetsző emberi magatartás is nagyobb műveltséget, magasabb iskolázottságot, fokozott pallérozottságot követel. Más szóval: az iskola elsősorban felekezeti célokat szolgált: ütőképes harci fegyver volt a sokszor késhegyig menő hitviták ideológiai harcában, még hozzá olyan korban, amelyben a gazdasági-politikai érdek az emberek figyelmét már a humanizmus kora óta egyre jobban az égről a földre, a vallásos témákról a világiakra, az internacionális latinról a nemzeti nyelvekre irányította. Tisztán kell látnunk azt is, hogy ez az iskola sem adhatott sok támogatást a paraszti és kézműves ifjak szakmai felkészítéséhez. Az ezekhez szükséges nélkülözhetetlen tudást az iskolától függetlenül, a hagyományok és a szakmai fogások átörökítésével sajátították el, tehát munka közben ismerték meg a természetet, az időjárás, a csillagrendszer tudományát, továbbá a földművelés és az egyes iparágak űzéséhez való készséget és tudásanyagot.

A kor vezető emberei is egyházi érdeket szolgáló intézményként kezelték az iskolát. Szépen igazolja ezt *Szegedi Kis István* és békési iskolájának sorsa. A nagyhírű reformátor egész élete izgalmakkal, félelmekkel volt tele a Tiszántúlon. Csanádról *Fráter György*, Temesvárról *Losonczy István* távolította el társaival együtt, Békésről a *Nagykampónak* gúnyolt, gátlástalan *Aldana Bernát* űzte el, aki értesülvén arról, hogy Szegedi ott telepedett le családjával, vakbuzgóságában rátört, feldúlta lakását, tönkre tette 200 kötetes könyvtárát (egyeseke ezt a *Fráter György* megbízásából kegyetlenkedő *Perusics Gáspár*nak tulajdonították, aki ezen kívül „agyba-főve verte, félholtra taposta” az akkori csanádi papot), s vasra verve, megbilincselve hurcoltatta börtönbe gyulai zsoldosaival, ahonnan az egyik őr — talán régebben tanítványa volt — segítségével tudott csak kiszabadulni. Éjnek idején ment át a Körös túlsó partjára, s mindaddig a nádasban rejtőzött, amíg *Aldana* el nem hagyta a vidéket. Szomorú békési élménye is csak erősítette elhatározásában: itt kell hagynia ezt a hajdan kedves, de gyötrelmessé vált vidéket.

Gyulán mindig szeretettel emlékeztek reá. 1561-ben a várkapitány *Kerecsényi*, értesülve arról, hogy az új pécsi bég több hívével együtt elfogatta, mert nem vittek ajándékot neki, s a börtönben hónapokon át kegyetlenkedtek vele, nyilvános könyörgést tartatott érte.

Békési utódai: Literati Turi Lukács és az iskoladráma-író *Szegedi Lőrinc* az ő szellemében irányították tovább is az iskolát. Utóbbinak *Teophania* (isteni megjelenés) című műve az első magyar drámai próbálkozás volt az 1562-ben

kiadott iskolai színjátszást betiltó egyházi rendelet után. 1575-ben megjelent művét az ajánlásból ítélve 1571-ben, békési lelkész korában készíthette. *Selnecker Miklós* drezdai udvari lelkész sovány mondanivalójú, sötét drámája szolgált alapul hozzá. Az ő műve azonban azáltal, hogy nem kötötte magát szolgáiban az eredeti szöveghez, jelentősebb, súlyosabb lett az eredeténél. A humanista konvenciók és a klasszicizáló kórusok elhagyásával tömörebbé vált. Az eredeti mű katekizáló-moralizáló szándékán sokat változtatott egy-két szereplő — mindenekelőtt Kain — erőből duzzadó, népi nyelven beszélő figurája. Neki lehetett köszönni, — ha tudott egyáltalában érdeklődést kelteni a dráma, — hogy a közönség elviselte a többiek bárgyú jámborságát, túlzó, hihetetlenül naív jóságát. Kainban — akiben a józan paraszti észjárású *Markalf* alakjára érzünk rá —, az író az élet élvhajhászó, határtalan szerelmesét, a század világában szinte valószínűtlen, tudatlan és vásott kölyöktípusát mintázta meg. Élvezzük beszédét és természetes életszemléletét, vaskos realitásérzékét.

Nincs adatunk rá, vajon előadták-e Békésen. Lehet, hogy csak Szatmáron (oda távozott *Szegedi Lőrinc*), s ez magyarázza a nyomtatásban észlelhető 4 éves eltolódást. De hadd idézzünk valamit Kain szavaiból állításunk igazolására: „No am bar dörögjön Adam biro, de ez az en regulam, hogy nagy duskat inni, és frissen tanzolni akarok, iszom, lakom és pallyazoc. Haia leanyoc, most vagyon az arany üdö, eszem-iszom, mig iffiu vagyoc, pokolt az utan könyü meg talalnom. Ely, mig ehetz, hamar elmulic ez kedves iffiusag, agsagra, hurutosra fordul minden előtted, minden iob iámbor volt, apamis mi nalunknal, miért most ilyen szent, io, io, io, el megyec nagy örömmel, hogy az anyam vissza ne hiyon”.

Három szerény fényforrás — három kislétszámú iskola — tevékenységét ismertettük a szomorú magyar éjszakában. Tudjuk, csak vázlatos jellemzést adhattunk róluk. Sok mindent elsodort a török hódoltság pusztító zivatara. Csak a fennmaradt emlékekre támaszkodhattunk. Tisztelettel és ámulattal adóztunk azok előtt, akik e nehéz levegőjű tragikus korban élni akarásra, plebejus nép- és hazaszeretetre, a kínzó megpróbáltatások férfias vállalására és a tudomány igéző szépségének a szolgálatára tanítottak, saját példájukkal, életükkel és tevékenységükkel mutatva utat.